https://doi.org/10.37919/0201-419X-2026.104.11

УДК 808.3-06

ФЕНОМЕН ВАРІАНТНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЛІТЕРАТУРНО-НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ

КОЦЬ
Тетяна Анатоліївна,

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України;
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4622-9559

Tetiana
KOTS,

Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher of the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine;
4 Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: tetyana_kots@ukr.net

У статті представлено теоретичні засади вивчення варіантності мовних одиниць у синхронному і діахронному аспектах. Наголошено на характерних для сучасної української літературної мови тенденціях та окреслено шляхи їх вивчення в загальнослов'янському контексті. Закцентовано увагу на структурно-рівневих явищах варіантності мовних одиниць в українській літературній мові сьогодення, що мають ознаки формальних видозмін зі збереженим тотожним значенням. З'ясовано їхній статус, причини появи та мотиваційні важелі, що уможливлюють збереження, зникнення, семантичне розподібнення дублетних засобів у процесі їхнього увідповіднення і комунікативним потребам часу, і критеріям літературного стандарту.

***Ключові слова**: варіантність, літературна мова, літературна норма, лексичні варіанти, морфологічні варіанти, синтаксичні варіанти.*

© Видавець Інститут української мови НАН України, 2026. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією Creative Commons: CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Варіантність – одна з важливих і водночас суперечливих категорій літературної мови, яка засвідчує функціонування в ній формально різнорідних одиниць із тотожним значенням. Таке явище, на перший погляд, не поєднуване з поняттям мовної норми – непорушного еталону регламентованих стандартів, що закріплює єдині кодифіковані правила вимови і вживання фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних одиниць мови і не допускає відхилень від установлених зразків. Водночас норма, фіксуючи вичерпний на певному етапі функціонування мови реєстр органічних механізмів уживання одиниць на різних рівнях мовної структури, закладає необмежені потенційні можливості для повноцінного забезпечення комунікативних потреб соціуму в майбутньому відповідно до мінливих запитів часу. Цей ресурс динамічний, відкритий до розширення, оновлення, доповнення. Процес пошуку необхідних для комунікативних потреб засобів мовного вираження триває впродовж усієї історії літературної мови. Він часто ускладнений глибинними мовними механізмами: взаємопроникненням структурних елементів, неоднозначністю способів вираження лексичного і граматичного значення, наявністю паралельних моделей словотворення, модифікацій у межах однієї лексеми, словоформи або синтаксичної конструкції. Широкий спектр глибинно закладених мовних можливостей забезпечує моделювання усіх потрібних для функціонування мови засобів і породжує паралельне засвоєння формальних видозмін одиниць на фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях, не змінюючи їхніх семантичних і стилістичних конотацій. У результаті в мові з'являються варіанти. Деякі з них, історично зумовлені, співіснують у мові впродовж століть, не втрачають своєї актуальності і належать до фонду визначальних ознак літературної мови. Інші за короткий проміжок часу зникають як надлишкові або семантично розподібнюються. Прийнятність чи неприйнятність варіантності мовних одиниць умотивовані відповідністю / невідповідністю тих чи тих засобів фонетичним, лексичним, морфонологічним, синтаксичним законам мови. Це суть літературно-нормативного мовознавчого розуміння і кваліфікації цього феномену.

Зауважимо, що явище варіантності – характерна ознака літературної норми в періоди активних суспільних зрушень. Внутрішні поштовхи до пошуку нових мовних одиниць цілком передбачувано посилюють загальносвітові процеси глобалізації, посилені масштабною цифровізацією. Як наслідок – у мові спостерігаємо різноспрямовані і водночас взаємоналаштовані процеси: «1) націоналізації (етнізації, автохтонізації) – інтернаціоналізації (глобалізації); 2) демократизації (колоквіалізації, орозмовлення) – інтелектуалізації (елітизації, окнижнення) і 3) генералізації (універсалізації) – конкретизації (деталізації, специфікації)», які уможливлюють появу різнорідних одиниць на позначення того самого поняття [Карпіловська 2024: 5]. М.П. Кочерган зауважує: «Постійне варіювання як у плані вираження, так і в плані змісту – це спосіб існування мови як живої, функціонально-комунікативної системи. Саме через те, навіть за суто синхронного підходу в дослідженні мовної системи, необхідно виявити в ній сталі і змінні, статичні й динамічні, сильні й слабкі, продуктивні й непродуктивні ланки, те, що втрачається, і те, що зароджується, тобто визначити тенденції розвитку цієї системи» [Кочерган 2008: 336].

У сучасному суспільстві, часто під впливом соціально-психологічних чинників, натрапляємо, на жаль, і на інше розуміння варіантності – як вільної можливості пошуку потрібних для конкретної комунікативної ситуації засобів, нехтування критеріями літературної норми. Це провокує поширення помилок і, безумовно, негативно впливає на культуру мови передусім сучасного інформаційного простору. Уживання правильних і неправильних одиниць породжує низку хибних, іноді штучних лексичних і морфологічних форм.

В останнє десятиліття, особливо за умов посилення національно-екзистенційних загроз воєнного сьогодення, ми б виділили такі чинники активізації варіантності мовних одиниць: відновлення мовної пам'яті та увиразнення маркерів національно-культурної ідентичності (з такими викликами стикаються і в хорватській та чорногорській літературних мовах [Dudás 2021]); соціально-ментальний тиск відносно недавнього тоталітарного минулого. У загальнослов'янському контексті відзначають у межах літературної норми також

активність територіально-просторової (діалектної) варіантності, увиразнення соціолінгвальної напрямної та конкурування засобів комунікативно-прагматичного спрямування [Chromý 2014; Ruszkowski 2014].

Усі ці процеси різною мірою опрацьовані з погляду теорії і практики динаміки української мови. Інтерпретація проблеми варіантності в українському мовознавстві завжди враховувала причиново-наслідкову зумовленість варіантності в конкретні історичні періоди. Першочерговим завжди було визначення нормативного або ненормативного статусу, стилістичного значення і функцій таких одиниць, аналіз органічних для української мови засобів та їх протиставлення (іноді приховане) російській мові.

У 20–30-х рр. XX ст. автори граматичних кодексів О. Курило, М. Сулима, М. Гладкий, А. Кримський, І. Огієнко та ін. розглядали варіантність як наслідок мовної еволюції, контакту літературної мови і діалектів, впливу різноманітних екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників. Життєздатність варіантних форм вимірювали їх стилістичним потенціалом (або стилістичною конотацією). О. Курило наголошувала, що «найменша фонетична зміна повинна надавати вислову нового відтінку» [Курило 1928: 5].

Активно ці засади дослідники розвивали в 60-ті рр. XX ст. Укладачам словників для кодифікації одиниць рекомендували «не тільки добре знати основні лексичні, синтаксичні та фразеологічні норми української мови, а й визначатися чуттям мови, вміти розрізнити, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне даній мові, а що штучно скальковане» [Антоненко-Давидович 1965: 3]. Усі дослідники були єдині в тому, що варіантність – це конкретно-історичне явище, прийнятність якого для літературної норми вимірюється його здатністю забезпечити раціональний спосіб вираження. Основним критерієм визначення нормативності варіантів М.М. Пилинський називав «давність і стійкість літературної традиції», яка підтримує їх функціонування в мові упродовж багатьох років [Пилинський 1976: 34]. Обмежена сфера вживання одиниць свідчить про їх стилістичну конотацію. В історичній ретроспективі можна, зокрема, простежити перехід родових варіантів *візита*, *манер,*

метода до рідковживаного або застарілого стилістичного ресурсу мови і закріплення у вжитку нейтральних одиниць: *візит, манера*, *метод*.

Лінгвогеографічний підхід до аналізу української мовної варіантності узагальнено в «Атласі української мови» [Атлас 1984–2001], у проєкті «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас» [Гриценко 2019]. Ці джерела, зважаючи на культурно-історичні виклики сьогодення, уможливлюють не лише діалектологічну, а й літературно-нормативну інтерпретацію діахронних і синхронних історично змінних або реактивованих мовних явищ.

Загальноприйнятно в славістичному мовознавстві розрізняти вузьке і широке визначення варіантності. Вузька дефініція враховує ті лінгвістичні елементи, які функціонально тотожні, але мають різну формальну будову (*зал – зала, ефір – етер, увімкнути котел* і *увімкнути котла*). У широкому розумінні, крім структурно різних, але функціонально однорідних одиниць, об'єктом аналізу можуть бути структурно ідентичні засоби з різними семантико-стилістичними конотаціями (*олива* – 'субтропічна рослина' і *олива* із застарілим значенням 'мастило'; *діжа* – 'дерев'яна діжка, в якій готують тісто на хліб' і *діжа* з розмовною конотацією 'тісто'). У випадку формальної варіантності одиниць із тотожним значенням, вибір умотивований автором тексту та свідчить про його вподобання. Уживання поліфункціональних семантично багатозначних засобів розраховане передусім на рефлексії реципієнтів [Weinsberg 1983: 110–111].

Для розмежування функціональних можливостей слова і власне значеннєвих варіантів дослідники пропонують враховувати граматичні категорії з їхніми парадигматичними виявами в межах морфологічної будови мови. Градація граматичних значень за ступенем їх вияву в літературній мові уможливлює розрізнення явищ синонімії, полісемії, омонімії [Chromý 2014; Ruszkowski 2014]. Такі аспекти вивчення варіантності реалізовано переважно на синхронному рівні функціонування слов'янських мов.

Основний напрям вивчення варіантів у сучасній лінгвоукраїністиці – аналіз їхньої структурно-семантичної будови, який і покладено в основу термінологічного визначення, пор.:

«варіанти [франц. variante, від лат. varians (variantis) – змінний) – видозміни, паралельні форми існування певної мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження, але не порушують принципу її тотожності» [Тараненко 2004: 62]. Семантична тотожність – основний критерій ідентифікації варіантів на синхронному зрізі функціонування мови. За структурними ознаками їх логічно поділяти на орфоепічні, лексичні (фонематично або словотвірно видозмінені), морфологічні (з різними формотворчими афіксами, парадигмами відмінювання, дієвідмінювання, граматичними категоріями) і синтаксичні.

Орфоепічна варіантність супроводжує літературну мову в усі історичні періоди її функціонування. Тривалий час у мові можуть співіснувати акцентуаційні форми, підтримувані в широкій живомовній діалектній стихії. Нормативними варіантами упродовж десятків років є, зокрема, форми *алфа́віт – алфаві́т, вишива́нка – вишива́нка, весня́ний – весняни́й, за́вжди – завжди́, ма́буть – мабу́ть* та ін.

Лексичні варіанти – це видозміни, паралельні форми існування того самого слова, що за будь-яких модифікацій зберігає тотожність лексичного і граматичного значень, стилістичну однорідність і недиференційовану сполучуваність.

У межах лексичної варіантності можливі формальні відмінності: 1) фонемного складу (фонематичні варіанти), 2) афіксів (словотвірні варіанти). Саме ці структурні елементи можуть впливати на зміну лексичного значення. Фонематичні модифікації в історичній ретроспективі в межах лексичної варіантності прямо не пов'язані з позиційно-комбінаторними модифікаціями, а зумовлені в різні історичні періоди дією внутрішньомовних та позамовних чинників: впливом книжної традиції, діалектної неоднорідності, засвоєнням іншомовної лексики через посередництво різних слов'янських мов, мовним уподобанням кодифікаторів літературного стандарту. У кінці XX ст. цей перелік розширюють зазначені вище тенденції демократизації, націоналізації, які спонукають до актуалізації власних потенційних можливостей мовної системи.

Оперуючи визначенням «варіантність в українській літературній мові», можемо говорити лише про видозміни тих структурних одиниць, які відповідають її нормотвірним заса-

дам. Фонетична варіантність на сучасному етапі представлена, зокрема, як паралельне вживання іншомовних одиниць (*етер – ефір, міт – міф, катедра – кафедра, авдиторія – аудиторія, лавреат – лауреат, фавна – фауна*). Такі видозміни пов'язані з історичними умовами входження і адаптації давно запозичених слів з латинської і грецької мов та процесами відновлення мовної пам'яті в часи утвердження державності. Така варіантність притаманна, як правило, перехідним періодам і згодом, за умови переважання в практиці однієї з форм, зникатиме як надлишкова.

Серед важливих проблем лексичної варіантності – синонімія словотворчих морфем, що є найважливішою умовою варіантності. Л.О. Симоненко, враховуючи принцип семантичної тотожності, спільнокореневі утворення з різними афіксами, але однаковим лексичним і граматичним значенням кваліфікувала як словотвотвірні варіанти [Симоненко 1991: 39]. Серед дериватів, що мають спільну основу, розрізняють основну лексему і її варіант – форму, що відрізняється від неї афіксом і має меншу частоту або сферу вживання, але зберігає ідентичне значення [Дідківська 1992: 88]. На синхронному зрізі важко встановити достеменні відмінності щодо частотності одиниць, які відповідають структурі мови. Неоднаковими будуть ці показники і в різних функціональних різновидах мови, адже на етапах унормування і семантичного розвитку слова́ проходять через етапи співіснування двох назв як дублетних для вираження одного поняття. І лише згодом можна визначити чітку тенденцію до поступового витіснення однієї лексеми іншою.

На якомусь етапі словотвірна варіантність спільнокореневих похідних із тотожним значенням стає надлишковою і одна із форм зникає. Цьому сприяють мовознавчі рекомендації, які проводять чіткі напрямні у визначенні нормативності / ненормативності моделей словотвору відповідно до засад відновлення національно-мовної ідентичності в граматичному ладі мови. На сьогодні вже втратили нормативність, зокрема, непритаманні українській мові іменники – назви осіб за родом діяльності із суфіксами **-чик**, **-щик**: *далекобійщик, кранівщик, підрядчик, піарщик*, їх заступили природні українські одиниці, пор.: *далекобійник, кранівник, підрядник, піарник*; дієприк-

метники на **-учий / -ючий**, напр.: *знеболюючий, відновлюючий, налагоджуючий, фіксуючий*, натомість усталилися у вжитку форми із суфіксом **-альн-**, пор: *знеболювальний, відновлювальний, налагоджувальний, фіксувальний*; складні прикметники на **-подібн(ий)**, **-видн(ий)** зі значенням «подібний до когось або чогось за зовнішньою ознакою чи формою» витіснено лексемами із суфіксами-**уват(ий)** / **-юват(ий)**, **-аст(ий)** / **-яст(ий)**, пор.: *вихороподібний – вихоруватий, кільцевидний – кільчастий, хвилеподібний – хвилястий* та ін.

Перехідна варіантність притаманна ще непозбавленій впливу російської мови науково-технічній термінології, в якій є надлишкові словотвірні форми термінологічних лексем із загальним значенням ‘призначений для будь-якої дії, названої твірною основою’, утворені від іменникових запозичених основ: *еліпсоїдний – еліпсоїдальний, диференційний – диференціальний, синусоїдний – синусоїдальний, пропорційний – пропорціональний, біномний – біноміальний*. Правильними з погляду словотвірної норми є лексеми із суфіксами **-н-**, **-ійн-**. «Специфіка прикметників іншомовного походження на **-іональний**, – зазначає К.Г. Городенська, – полягає в тому, що суфікс *-н-*, за допомогою якого морфологічно освоювали запозичені основи з латинської та інших європейських мов, було приєднано до кількох словотворчих суфіксів цих мов, що спричинило появу в українській мові громіздкого за будовою форманта *-іональн-*, не властивого її словотвірній системі» [Городенська 2020: 95]. Проте деякі прикметникові моделі, зокрема в науковій термінології мають складні парадигмальні зв’язки, і це не сприяє уніфікації. Наприклад, *функціональний* можна розглядати як результат колишнього пристосування за допомогою суфікса **-н-** прикметників іншомовного походження до морфологічної та словотвірної підсистем української літературної мови. За своєю структурою та значенням він пов’язаний з іменниками *функціоналізм* і *функціонал*. У таких випадках словотвірна варіантність ще не втрачає актуальності і існує як перехідний етап до лексичної уніфікації однієї з форм або їхнього семантичного розподібнення.

Показова для української мови сьогодення термінологічна варіантність відіменникових прикметників, спричинена

мовознавчими рекомендаціями щодо т. зв. перевнормування літературної мови, пор.: *морфологічний – морфологійний, онтологічний – онтологійний, синонімічний – синонімійний* [Городенська 2025]. Тенденцію до витіснення одиниць із суфіксом **-ічн-** формами з суфіксом **-ійн-** можна простежити на прикладі усталення в різний час у літературній мові слів *емоційний, пропорційний, мелодійний* та ін. Проте такі випадки були несистемними і не набули масштабного поширення на інші моделі, утворені за таким зразком. Блокують ці процеси – відсутність традиції вживання у всіх різновидах літературної мови, закріплення за кожним зі спільнокореневих прикметників у багатьох галузях науки різного термінологічного значення (пор. *меридіанний* – прикметник від слова ‘меридіан’, *меридіальний* – ‘який розташовується, іде, тягнеться до меридіана у напрямку з півночі на південь’), наявність у мові низки іменників на **-ія**, від яких неможливо утворити органічні прикметники з суфіксом **-ійн-**, напр.: *артерія, нація, історія, територія, матерія* та ін.

У випадках семантичної тотожності словотвірно різних моделей, одна з них із часом зникає як надлишкова. Навколо деяких варіантних одиниць розбудовуються різні парадигми лексичної сполучуваності, що свідчить про їхнє значеннєве розрізнення. Наприклад, прикметник *серіальний* у сучасних наукових текстах функціонує як варіант слова *серійний* із тотожним значенням, що закріплене за іменником *серія* ‘ряд однорідних або споріднених за спільною ознакою предметів’ (СУМ-11 IX: 138), пор.: *Росіяни досить давно зрозуміли роль масової літератури для розширення свого впливу і позначення своєї території й почали видавати масові видання,* ***серіальні****, зручні для легкого користування* (Куншт, https://kunsht.com.ua, дата звернення: 15.09.2023). Проте існує тенденція до їхнього семантичного розподібнення, зокрема в книговидавництві слово *серіальний* має вужче значення, ніж *серійний*, пор. ‘видання, що виходить упродовж часу, тривалість якого заздалегідь не встановлено, здебільшого нумерованими або датованими випусками, які мають однакову назву, однотипне оформлення та повторюються за змістом’.

Розбудова парадигм лексичної сполучуваності кожного з варіантів є ознакою диференціації їхніх значень. Такі процеси можна простежити в різні періоди історії літературної мови. Зокрема в 60-ті рр. ХХ ст. набули семантичного розрізнення прикметники *випусковий – випускний*. За словом *випусковий* закріпилося значення ‘той, хто випускає черговий номер газети, журналу’ (*випусковий редактор*), а лексема *випускний* усталилася у вжитку з семантикою ‘призначений для випускання чого-небудь’ або ж ‘який стосується випуску з навчального закладу’ (*випускний клас, випускний диплом, випускний журнал, випускний вечір*).

Іноді варіанти, зберігаючи тотожне значення, набувають різних стилістичних відтінків, що є свідченням переходу їх до розряду синонімів. Цей процес може бути циклічним, зокрема на початку ХХ ст. показовою була тенденція до витіснення з ужитку прикметниками *гранітний, парадний, смолистий* словотвірних варіантів *гранітовий, парадовий, смоловий*, які згодом поповнили реєстр рідковживаної або застарілої лексики і перейшли на периферію мовного вжитку. Проте в 90-ті рр. ХХ ст. вони знову активізувалися в мовній практиці, але так і не набули системного характеру.

Такі процеси в українській літературній мові притаманні різним часовим періодам. На сучасному етапі посилився опір політично мотивованим зовнішнім впливам, передусім російській мові, під тиском якої витіснялися з ужитку питомі зразки. У таких випадках генетична неоднорідність мовних одиниць стає явищем другорядним, а на перший план виходять формальні словотвірні зміни всередині слова. Основне граматичне значення засобів словотвірного рівня можна визначити, аналізуючи парадигматичну будову тієї групи одиниць, до якої належить відповідний елемент мовної структури. П.Ю. Гриценко зазначає, що «зміни морфемної структури слова відчутні ще й тому, що саме морфема виконує функцію введення слова у ряд слів, утворених за допомогою тієї ж морфеми, в той час як звукові зміни, охоплюючи навіть ряд лексем, далеко не завжди обтяжують їх новими зв’язками і смисловими конотаціями» [Гриценко 1990:102].

У багатозначних словах варіантність може виявлятися у всіх, у декількох або одному значенні. Їх семантична диференціація – це історичний процес, внаслідок якого за кожною формою закріплюється відповідне значення. Це уможливлює фіксацію двобічності явища варіантності: від тотожності змісту і відмінності в формі до диференціації змісту в межах тієї самої форми і свідчить про взаємозумовленість у мові явищ варіантності, синонімії, полісемії. Полісемія може переходити в омонімію, якщо значення форм одиниць настільки різні, що вже не мають єдиного стрижня. У синхронії семантичне і формальне варіювання розподілене за різними рівнями і може відображати деякі специфічні риси рівневої стратифікації мови.

Наявні в синхронії варіанти мовних структур – результат історичних змін, які відбуваються в мові. Такі зміни можуть відносно повно або частково охоплювати мовний матеріал. Наявність залишків попередніх історичних явищ уможливлює співіснування старих і нових одиниць. На рівні словотвору перетворення призводить до переміщення застарілих лексичних форм до архаїзмів, проте на синхронному рівні можуть співіснувати давно усталені й нові форми. Як правило, у таких парах слів одне з них набуває семантичного або стилістичного відтінків і варіантність переходить у синонімію. Зокрема, в українській мові органічно співіснують церковнослов'янські стилістично забарвлені лексеми *глас, звізда* і нейтральні українські відповідники *голос, зірка*. Уживання тотожних варіантів у певний історичний відрізок часу спричинило в подальшому їх функціональну і стилістичну диференціацію.

До **морфологічних варіантів** належать формальні словозмінні модифікації, які за будь-яких умов не змінюють лексичного і граматичного значення і стилістичної однорідності мовних одиниць. Це афіксальні різновиди словоформ із граматичним значенням відмінка, роду, числа, часу і способу. На рівні морфології формальне варіювання можливе в тих випадках, коли, зберігаючи одне значення, дві різні форми можуть бути взаємозамінними в одній і тій самій позиції. На відміну від фонематичних видозмін у межах лексичної варіантності, що мають несистемний характер і засвідчені тільки в деяких лексемах, морфологічне – явище регулярне.

Будь-які граматичні зміни тривають сотні років і знаходять свій відгомін у мовній структурі упродовж всієї історії функціонування мови. Наприклад, занепад категорії двоїни було завершено ще до XIX ст., але в мові й досі існують її вияви в низці форм знахідного відмінка множини та іменників жіночого роду в конструкціях з числівниками *два, три, чотири*, які функціонують у мові як цілісні синтаксичні одиниці (*дві, три, чотири пи́санки; дві, три, чотири ла́стівки*) паралельно з нормативними формами звичайної множини знахідного відмінка (*писано́к, ластіво́к* тощо) та ін.

Морфологічні варіанти в мові тісно пов'язані з історичними процесами, вони визначальні для української мови на тлі інших споріднених слов'янських мов і є свідченням її розбудованої стилістичної системи. Показовим прикладом є збереження варіантних закінчень **-ові, -еві** (**-єві**) та **–у** (**-ю**) в давальному відмінкові однини іменників чоловічого роду другої відміни (*вчителеві – вчителю, директорові – директору, захисникові – записнику, краєві – краю*). Свідченням природності вживання паралельних закінчень є варіантні форми іменників II відміни чоловічого роду однини в знахідному відмінкові: *написав листа – написав лист, приніс хліба – приніс хліб, завершив рукописа – завершив рукопис.*

Натомість недотримання семантичного критерію у вживанні флексій **–а (-я-), -у** (**-ю-**) в родовому відмінку однини іменників II відміни чоловічого роду (*хліба – хлібу, носа – носу, стрижня – стрижню*) не можна кваліфікувати як явище варіантності літературної мови, оскільки видозміни на **-у** (**-ю-**) є прямим порушенням літературної норми. Хоч сучасні граматики чітко диференціюють уживання цих закінчень для різних семантичних груп іменників, хитання в мовній практиці свідчить передусім про незнання або недотримання цих правил, або може бути виявом показового для мовного простору сьогодення явища гіперизму (дистанціювання від російської мови).

Синтаксичні варіанти – це модифікації порядку слів та способів поєднання в словосполученнях, реченнях з тотожним змістом. Усі можливі синтаксичні видозміни в плані синхронії чітко регламентує мовна норма, в якій передбачено структурні механізми, що забезпечують цілісність усієї мовної системи.

Нормативною впродовж століть є варіантність: у формально-синтаксичних темпоральних конструкціях (*зустрілися під вечір, зустрілися над вечір*); у синтаксемах із допустовою (*незважаючи на настанови, попри настанови*), зіставно-виокремлюваною (*окрім парламентарів, за винятком парламентарів*) семантикою та ін. Морфологічні і синтаксичні варіанти об'єднує загальний термін «граматичні варіанти», тобто функціонально тотожні граматичні одиниці, які мають регулярні відмінності граматичної форми.

Функціонування всіх структурних варіантів зумовлені внутрішньомовними або позамовними чинниками. Серед внутрішньомовних показовими є: дія закону аналогії, різнорідність форми і змісту, що виникає внаслідок нерівномірного розвитку цих категорій, динамічні потенційно-структурні вияви мовної системи і її перебудова в процесі розвитку мови, закон мовної економії. Варіантність, на перший погляд, дещо суперечить законові мовної економії. Проте надлишковість у парадигматиці – це швидше обов'язковий атрибут мови, яка повноцінно функціонує в усіх сферах життя суспільства. Варіантність є своєрідним компромісом між постійним прагненням до оновлення мови і оборонною реакціє на все нове, непізнане. Цей мовний механізм, забезпечуючи поступову заміну конкурувальних способів вираження, уможливлює плавні зміни, особливо в часи інтенсивної динаміки літературної норми.

Внутрішні причини варіантності засвідчують, як правило, регулярну відтворюваність, що триває століттями, зокрема в морфологічних структурах. Швидкоплинними є протиставлення нового й застарілого, що переходять відповідно до нормативного і ненормативного фонду літературної мови.

Позамовні чинники, які підтримують варіантність: вплив територіальних діалектів, взаємодія з іншими мовами (запозичення того самого слова з різних мов або через їхнє посередництво). Такі видозміни семантично тотожних одиниць функціонують недовго – впродовж кількох років. Вони репрезентовані в текстах різних часових періодів – діалектними фонематичними, словотвірними модифікаціями, морфологічними – паралельними родовими формами. Причиною збільшення кількості варіантів в окремі періоди розвитку літера-

турної мови може бути паралельне функціонування в мовній практиці різночасових норм літературної мови, зокрема видання пам'яток культури, художньої літератури за правописними нормами 1928 р.

Як засвідчує історія літературної мови, поява формальних видозмін мовних одиниць може бути зумовлена одночасним співіснуванням історичних і утворених за аналогією моделей, наявністю однозначних елементів у різних територіальних діалектах. Варіантність можуть утримувати історично закладені етимологічні дублети, зокрема у формах наказового способу дієслова другої особи множини [*бер**і́мо*** (*бер**і́м***), *жив**і́мо*** (*жив**і́м***), *ід**і́мо*** (*ід**і́м***), *печ**і́мо*** (*печ**і́м***)].

Зважаючи на циклічний характер багатьох мовних трансформацій, діахронний аспект вивчення варіантності залишається одним із пріоритетних завдань сучасного мовознавства. Розрізнення синхронної варіантності на тих чи тих структурних рівнях мовної системи і діахронного процесу виникнення таких одиниць – в основі їхньої коректної наукової кваліфікації. Синхронна варіантність, як правило, швидкоплинна і відображає лише статичні зв'язки між мовними одиницями. Їх функціональний аналіз засвідчує особливості вживання тих чи тих форм у контексті дистрибутивних і стилістично неоднакових комунікативних умов, у неоднорідних соціально-професійних середовищах, що сприяють поширенню варіантів.

Діахронний аналіз установлює тенденції розвитку літературної мови в ретроспективі і в перспективі. Він передбачає структурно-порівняльний аспект вивчення варіантності та уможливлює встановлення місця мовних засобів у мовній системі, враховуючи парадигматичні, деривaційні й формально-структурні зв'язки.

Явища збереження деяких історичних форм як варіантів продуктивних моделей спонукають до диференціації планів синхронії і діахронії з погляду функціональної характеристики відповідних варіантів. Деякі з них, набуваючи стилістичного маркування, можуть довго зберігатися в мові, іноді навіть втрачаючи зв'язок із сусідніми морфологічними формами.

Стабілізація літературних форм найчастіше відбувається не тільки через створення нових форм у мові, а й через відбір і закріплення у вжитку однієї з двох або кількох реактивованих моделей-конкурентів. Кодифікуючи норми, мовознавці беруть до уваги усталення одного із можливих варіантів у мовній практиці або визначають сфери вживання кожного із варіантів.

Співіснування в мові формально неоднакових одиниць із тотожним значенням – це одна з унікальних можливостей мовної системи, зумовлена глибинними історичними процесами. Варіантність в українській літературній мові має подвійну природу, з одного боку, – вона є засобом збереження визначальних ознак літературної мови, а з другого, – механізмом динаміки літературної норми, пошуком балансу між ресурсами словника, граматичного ладу і змінних комунікативних запитів суспільства. Актуальним в умовах швидкоплинних інновацій часу є увідповіднення будь-яких лексичних, морфологічних, синтаксичних модифікацій критеріям літературної норми, закономірно-природним тенденціям мовного функціонування.

Антоненко-Давидович Б. Спільно сіяти, спільно полоти. *Літературна Україна*. 1965. 5 березня. С. 3–4.

Атлас української мови. Т. I–III. Київ: Наукова думка, 1984–2001.

Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. Київ: Наукова думка, 1992.

Городенська К.Г. Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія*. 2020. № 1(43). С. 92–99. https://doi.org/10.24144/2663-6840/2020.1(43).92–99

Городенська К.Г. Перевнормування в українській літературній мові: причини, основні вияви, наслідки. *Українська мова*. 2025. № 2. С. 71–84. https://doi.org/1015407/ukrmova 2025.02.071

Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 2019.

Гриценко П.Ю., Кобиринка Г.С., Ткачук М.М. База даних *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу* і український діалектний простір. *Українська мова*. 2019. № 4. С. 14–31. https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.014

Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі. [Електронне видання]. Київ, 2024. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_strukturalisty.pdf

Кочерган М.П. Загальне мовознавство. Київ: Вид. центр «Академія», 2008.

Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. Київ, 1928.

Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976.

Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. Київ: Наукова думка, 1991.

Тараненко О.О. Варіанти. *Українська мова. Енциклопедія.* Редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 62–63.

Chromý J. Přístupy ke zkoumání jazykové variace a česká jazyková situace. *Naše řeč.* 2014. Číslo 1. S. 1–12.

Dudás E. Južnoslovenski standardni jezici u istorijskom i savremenom kontekstu. *Lingua Montenegrina*. 2021. God. XIV/1. Br. 27. C. 3–17. https://linguamontenegrina.me/index.php/lm/issue/view/59/28

Ruszkowski M. Typy wariantywności w języku polskim. *Respectus Philologicus.* 2014. № 25(30). S. 53–62.

Weinsberg A. Językoznawstwo ogólne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983.

REFERENCES

Antonenko-Davydovych, B. (1965). Sow together, weed together. *Literary Ukraine, March 5*, 3–4 (in Ukr.).

Atlas of the Ukrainian language (1984–2001). T. I–III. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Chromý, J. (2014). Approaches to the study of language variation and the Czech language situation. *Our Speech, 1*, 1–12 (in Czech).

Didkivska, L.P., Rodnina, L.O. (1992). Word formation, synonymy, stylistics. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Dudás, E. (2021). South Slavic standard languages in historical and contemporary context. *Lingua Montenegrina. XIV/1. Vr. 27,* 3–17. https://linguamontenegrina.me/index.php/lm/issue/view/59/28 (in Monten.).

Horodenska, K. (2020). Morphological and word-formation renormalization of borrowed adjectives in established word combinations.

Scientific bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Philology, *1(43),* 92–99. https://doi.org/10.24144/2663-6840/2020.1(43).92–99 (in Ukr.).

Horodenska, K. (2025). Renormalization in the Ukrainian literary language: causes, main manifestations, consequences. *Ukrainian Language, 2*, 71–84. https://doi.org/1015407/ukrmova 2025.02.071 (in Ukr.).

Hrytsenko, P. (2019). Areal variation of vocabulary. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Hrytsenko, P.Yu., Kobyrynka, H.S., Tkachuk, M.M. (2019). Database of the All-Slavic Linguistic Atlas and the Ukrainian Dialect Space. *Ukrainian Language, 4*, 14–31. https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.04.014 (in Ukr.).

Karpilovska, Ye.A., Kysliuk, L.P., Klymenko, N.F. (2024). System and structure of the Ukrainian language in the functional-stylistic dimension. [Electronic edition]. Kyiv. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_strukturalisty.pdf (in Ukr.).

Kocherhan, M. (2008). General linguistics. Kyiv: Vyd. tsentr "Akademiia" (in Ukr.).

Kurylo, O. (1928). Parallel forms in the Ukrainian language, their significance for style. Kyiv (in Ukr.).

Pylynskyi, M. (1976). Language norm and style. Kyiv: Naukova dumka (inUkr.).

Ruszkowski, M. (2014). Types of Variant in Polish. *Respectus Philologicus, 25*(*30*), 53–62 (in Pol.).

Symonenko, L. (1991). Formation of Ukrainian biological terminology. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Taranenko, O.O. (2004). Variants. *Ukrainian language. Encyclopedia.* Editorial team: V.M. Rusanivskyi, O.O. Taranenko, M.P. Ziabliuk and others (pp. 62–63). Kyiv: Vyd-vo "Ukr. entsyklopediia" im. M.P. Bazhana (in Ukr.).

Weinsberg, A. (1983). General Linguistics. Warsaw: Panstvove Wydawnictwo Naukowe (in Pol.).

Стаття надійшла до редакції / Received *01.03.2026*
Прийнято до друку / Accepted for publication *18.03.2026*
Статтю опубліковано / Published on *30.06.2026*

Tetiana Kots

THE PHENOMENON OF VARIATION IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE: LITERARY AND NORMATIVE ASPECT

The article analyzes the theoretical principles of studying variation in synchronic and diachronic aspects, relevant from the point of view of the modern understanding of the dynamics of the literary norm. The tendencies characteristic of the Ukrainian literary language are emphasized and the ways of their study in the general Slavic context are outlined. A structural classification of formal modifications of linguistic units with identical meaning, which function in the Ukrainian literary language of the present day, is proposed. Their status, reasons for appearance and motivational levers that make it possible to preserve, disappear, and semantic dissimilarity of doublet means in the process of their compliance with the communicative needs of the time and the criteria of the literary standard are clarified.

The coexistence of formally different units with identical meaning in a language is one of the unique possibilities of the language system, determined by deep historical processes. Variant in the Ukrainian literary language has a dual nature, on the one hand, it is a means of preserving the defining features of the literary language, and on the other, it is a mechanism for the dynamics of the literary norm, the search for a balance between the resources of the dictionary, grammatical system and the changing communicative demands of society. In the conditions of rapid innovations of time, it is relevant to bring any lexical, morphological, syntactic modifications into line with the criteria of the literary norm, with the natural tendencies of language functioning.

Key words: variation, literary language, literary norm, lexical variants, morphological variants, syntactic variants.